

עיונים ברשימת ספרים אחת מן הגניזה

מאת מ"ב לרנר

א. על רשימת הספרים TS LOAN 149¹

כתביד TS LOAN 149 הכולל שישה דפים נייר נתפרסם מכבר על-ידי יעקב מאן.² רשימה זו היא מיוחדת במינה שכן מחברה נהג לרשום בדרך כלל את התחלתם של הספרים שהיו מונחים לפניו. שיטה זו היא בניגוד לרוב רשימות הספרים שהגיעו לידינו, שבהן נרשמו החיבורים השונים לפי שמותיהם בלבד.³

על מהותו של כתביד זה כותב ד' מנדלבוים: '... רשימת ספרים עתיקה מן הגניזה... המכילה שמונים ספרים בכל מקצועות התורה (תנ"ך, פירושים, משנה, תלמוד, מדרש וספרי גאונים). מוצאה כנראה מבבל מהמאה השתים-עשרה. הרשימה משמשת מעין קטלוג מספריה של תלמיד חכם או של מוכר ספרים.⁴ מנדלבוים חזר על עיקרי הדברים בהקדמתו לתצלום: 'רשימה זו היא מעין קטלוג מספרייתו של תלמיד חכם (או מוכר ספרים) שרשם כמה מן הספרים על פי התחלתם'.⁵

בדיקת הרשימה מוכיחה בעליל שרובם המכריע של הספרים נרשמו על-פי התחלתם, וסימן לדבר התיבה הערבית 'אבתדאה' (=תחילתו) החוזרת ונשנית ברוב הערכים. אף בערכים אחדים שלא הובאה בהם לשון זו, ברור למדי שהרישום נעשה על-פי התחלת כתב-היד.⁶

ברשימה זו אין כל סדר הגיוני לצורת הרישום, ואפילו ספרים זהים לא נרשמו יחדיו בזה אחר זה.⁷ אף-על-פי-כן מסתבר שיש סדר והגיון לאוסף זה, והוא מתברר על-ידי

1 תודתנו נתונה לפרופ' מ"ע פרידמן על הערותיו ועל עצתו.

2 J. Mann, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, pp. 644-651

3 המספרים שבהערות דלהלן הינם על-פי הרשימה שבנספח א.

4 עיין להלן, הערה 10.

5 מבוא לפסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד' מנדלבוים, א, ניו יורק תשכ"ב, עמ' טז. ונעלם מעיניו שרשימה זו כבר נדפסה על-ידי מאן: השווה: ש' אברמסון, רב נסים גאון – חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 201, הערה 2 (וצריך לומר שם בשורה ג: עמ' טז); א' גולדברג, קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 72, הערה 5.

6 מנדלבוים, שם בראש, כרך ב, עמ' ה. ההדגשות שלנו.

7 עיין לדוגמה במספרים: 8א, 39, 52, 55, 72.

8 השווה לדוגמה מספרים: 6א, 8א, 2, 81, 8, 58, 9, 33, 53, 4, 12 ועוד. אולם עיין גם: 61א-61. אמנם מצויים סימנים בכתב-היד (סידור הקווים המפרידים) ששני ערכים אלה נוספו יחדיו בשולי הדף.

המפתח שערכנו, והניתן להלן כנספח ב. מפתח זה מגלה לנו שלבעל ספרייה זו,⁹ עניין רב בכל ענפיה של ספרות חז"ל והגאונים: פרשנות המקרא,¹⁰ משנה, תוספתא, תלמוד, הלכה, פירושי גאונים, מדרש, פילוסופיה וכדומה. ישנם כמה סימנים של אוסף מכוון, במיוחד לגבי הספרות המדרשית, ועל כך ידובר להלן בפרק ב.

אם היה בעל הספרייה היסודית של אוסף זה תלמיד חכם או לא, קשה להכריע, אך מפת מיעוט מסכתות הש"ס¹¹ וריבוי מדרשי האגדה,¹² נראה לשער שהיה לכל הפחות משכיל בעל ידיעות מקיפות בכל תחומי הספרות.¹³ על-כל-פנים, כדאי לציין שבאוסף זה מצוי גם ספר של חכם קראי.¹⁴

לגבי אופיו של הרושם – אין ספק שלא היה למדן גדול, הואיל ובהרבה מקרים לא ידע מה הוא כותב. על כך תעדנה שגיאותיו הגסות בכתיבת מלים עבריות פשוטות מלשון המשנה,¹⁵ ודרכו בקטיעת המובאה במקום בלתי הגיוני.¹⁶ לעתים העתיק את התחלת הספר, אך אי אתה יודע אם המדובר במשנה, בגמרא או בפירוש על אחת המסכתות, והואיל ורשם את הרישא של המשנה בלבד.¹⁷ גם בשעה שרשם את התחלות הספרים לא פסח על איחולי המעתיקים שבראש כתב-היד.¹⁸ אמנם, ייתכן שרישום זה נעשה לצורך זיהוי בלבד, כגון בחלוקת ירושה,¹⁹ אך אי-אפשר להתעלם מדרך רישומה של התחלת 'מדרש חסרות ויתרות' שממש מעוררת גיחוך.²⁰

9 ושמה עדיף לומר 'בעלי אוסף זה' שכן מצויים בו מספר רב של 'עותקים כפולים', השווה לעיל הציונים שבהערה 8. אך מסתבר שיש כאן אוסף בסיסי מכוון, עיין להלן בסמוך.

10 אין ברשימה זו אפילו ספר אחד מן התנ"ך, אבל מצויים בו מפירושי הגאונים בערבית, עיין להלן בנספח ב.

11 מן הבבלי מיוצגות לפחות תשע מסכתות (לא כולן שלמות), ואם נצרף את אותן המסכתות שנרשמו תחת הסעיף 'משנה' בסימן שאלה אזי המספר המקסימאלי הינו שבע-עשרה. מן הירושלמי מצויות שתי מסכתות בלבד. כמו כן חסרים אחדים ממדרשי ההלכה החשובים, עיין להלן בפרק ב. ייתכן שאחדים מהספרים הללו נכללו בדפים נוספים מרשימת הספרים שלא הגיעו אלינו.

12 מוזכרים לא פחות משישה-עשר מדרשים ועוד כמה ספרים בעלי אופי אגדי (פרקי ט' באב; ספר יצירה; ספר יוסיפון).

13 על דרך לימודם של המשכילים במצרים עיין מה שכתבתי בקובץ על יד, ח (יח), תשל"ו, עמ' 152, הערה 2.

14 פתרון ספר דברים לדניאל אלקומסי (מספר 10).

15 כגון במספרים 5, 12, 36, 40. והשווה מספר 21.

16 כגון במספרים 5, 12, 20, 40, 44 ועוד.

17 הללו סומנו בסימני שאלה בסעיף א של נספח ב.

18 כגון במספרים 2, 8, 34, 43.

19 כך הציע מ' גלצר.

20 במספר 49 נרשם חרוז שלם של מעתיק כתב-היד, אך חבל מאוד שלא טרח להעתיק אפילו מלים ספורות מתחילתו של המדרש. על חיבור זה שהגיע אלינו בנוסחאות שונות עיין רש"א ורטהיימר, בתי מדרשות², ירושלים תשס"ו, עמ' רג ואילך.

על אף עובדה זו, ודווקא משום כך, אין להפחית בערכה של רשימה זו. אדרבה, מחמת ידיעותיו הלקויות בחר הרושם בשיטה של רישום הספרים לפי התחלתם. הודות לכך נשתמרו לנו ידיעות מיוחדות במינן על התחלותיהם של חיבורים רבים מספרותנו הקדומה, ידיעות שלא ניתן לשאוב כדוגמתן ממרבית רשימות הספרים של הגניזה. כל הסימנים מעידים על כך שהספרים הכלולים ברשימה זו הם לכל המאוחר מתקופת גאוני בבל. דומה שלא ניתן להצביע על חיבור כלשהו המאוחר למאה האחת-עשרה. לאוסף זה לא נכנסו חיבוריהם של חכמי ספרד או אשכנז הקדומים והמאוחרים גם יחד. ניתן אפוא, לשער שלפנינו אוסף קדום של ספרות חז"ל²¹ וגאונים, שהורכב כנראה לא מאוחר מתחילת המאה השתיים-עשרה.

ב. על הספרות המדרשית שברשימה

רשימה זו מצטיינת בכמות בלתי רגילה של ספרי מדרש ודומה שאין כדוגמתה בשטח זה בשאר רשימות הספרים מן הגניזה שהגיעו אלינו עד כה. מיוצגים בה כמעט כל ענפיה של הספרות המדרשית, ומצויים בה מדרשים לספרי מקרא רבים. מעטים יחסית המדרשים החשובים שלא נכללו ברשימה זו.²² עדות נוספת לקדמותה של הרשימה עולה מן העובדה שמדרשי האגדה צוינו בכותרת 'אגדה'²³ שהוא השם המקורי,²⁴ ולא בכותרת המאוחרת יותר 'מדרש'. ייתכן ויש לייחס משמעות לכך ששמותיהם של שניים מן המדרשים הגדולים לתורה – שמות רבה ובמדבר רבה – נעדרים מרשימה זו, שכן עריכתם הסופית של ספרים אלה נחשבת למאוחרת ביותר.²⁵

לעיל רמזנו לצורה המכוונת של האוסף שלפנינו. מצויים בו מדרשי הלכה לשמות ויקרא ובמדבר, ומדרשי אגדה לכל אחד מחמישה חומשי תורה. אסופה זו מורכבת ממדרשי רבה, תנחומא, ילמדנו ועוד, וייתכן שניתן ללמוד ממנה שבזמן כתיבת הרשימה טרם גובשו האוספים הספרותיים הללו²⁶ גיבוש מלא.²⁷ זאת ועוד! מרשימת החיבורים המסודרת מתברר שמצויים לפנינו שני מדרשי אגדה

21 עיין להלן בפרק הסמוך.

22 בין אלה ניתן למנות: מדרש הלכה לדברים, מדרש חמש מגילות (רבה וווסא), מדרש תהלים, פסיקתא רבתי, סדר עולם רבה, סדר אליהו רבה. ברם, ייתכן שמדרש ההלכה לספר דברים נכלל במכלה' לבמדבר; עיין להלן בהערות לערך 13.

23 עיין במספרים 2, 22, 52.

24 השווה מ' מרגליות, מבוא למדרש ויקרא רבה, עמ' XXVI והערות 78-79 שם. והשווה את הנאמר שם בעמ' XVIII, הערה 47.

25 השווה צונץ-אלבק, הדרשות בישראל², ירושלים תשי"ד, עמ' 124-127.

26 יש לשים לב לכך שמדרשי תנחומא לבראשית, לשמות ולדברים (?) מופיעים כיחידות נפרדות (מספרים 32, 11, 22).

27 השווה דבריו של צונץ (לעיל, הערה 25), עמ' 127. עיין גם מ' בניהו, תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 445, הערה 136.

לספר בראשית – 'מדרש בראשית רבה ומדרש תנחומא הנדפס לבראשית. נראים הדברים שבאוסף המקורי של ספרייה זו הועמד מדרש בראשית רבה יחד עם מדרשי ההלכה – מכילתא, ספרא, וספרי – במסגרת ספרותית הנזכרת במקורות קדומים: 'תשעה דיבורים של תורת כהנים וארבעה מדרשי סופרים... ואלו הן: בראשית רבה ומכלת' דאלה שמות וספר וידבר ואלה הדברים, וכולהו פירושין בתורת כהנים'.²⁸ ניתן, אפוא, לשער שמסגרת ספרותית כזו שייכת לכל המאוחר לסוף תקופת הגאונים, ושברשימת הספרים שלפנינו עדות חשובה לקיומה בפועל.

לבסוף, מן הראוי לציין שתי תופעות מרנינות שבאו לידי ביטוי ברשימה זו, ושיש בהן לסמל ולהדגיש את חשיבותה של הגניזה הקהירית לחקר הספרות המדרשית:

א. ברשימה זו מופיעים שני מדרשי הלכה שאבדו במשך הדורות: מכילתא דר' שמעון בן יוחאי וספרי זוטא. משני מדרשים אלה, שבהם עסקו גדולי החוקרים מר' ישראל לוי²⁹ ועד לגר"ש ליברמן,³⁰ נמצאו קטעים חשובים ביותר בגניזה שסייעו בשחזורם ובפירושם. ערך רב יש לייחס לעובדה שמחבר הרשימה רשם את המלים הראשונות של שני חיבורים אלה, ובצירוף הכינויים שניתנו להם על-ידי הראשונים, ניתן לקבוע בוודאות את התחלותיהם של המדרשים.³¹

ב. נזכרים כאן שמותיהם של שלשה חיבורים מדרשיים-אגדיים קטנים: 'מדרש חסרות ויתרות', 'אותיות דרבי עקיבא', ומעין 'ברייתא דמזלות'. לא זה בלבד שכל אחד מן החיבורים הללו פורסם על-ידי הרב ש"א ורטהיימר,³² אלא ששניים הראשונים מהווים את שני הפרסומים הראשונים שלו, שעליהם רשם את שמה של הגניזה.³³

28 הלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר, ברלין תרמ"ג, עמ' 633-634; הוצאת רא"ש טרויב, קמד ע"א; ח"מ הורוויץ, תורתן של ראשונים, א, פרנקפורט ע"נ מיינ תרמ"ב, עמ' 43; ועיין בהקדמת הרמב"ם למשנה תורה, מהדורת כהן-קצנלנבוגן-ליברמן, עמ' י, שורות 105-107. לדעת ר"ח אלבק, מבוא לבראשית רבה, עמ' 93, הערה 1, פירוט הספרים של מסורת זו הינו 'גליון' שנכנס לתוך ספר הלכות גדולות. אף-על-פי-כן, נראה לומר שזוהי אינטרפולציה קדומה למדי שכן היא מופיעה בנוסחאות השונות של הלכות גדולות ועוד, השווה דבריו של רי"ן אפשטיין, תרבי"ן, ו (תרצ"ה), עמ' 348, הערה 4 [=ספר הרמב"ם, עמ' 104].

I. Lewy, *Ein Wort über die Mechilta des R. Simon*, Breslau 1889 29

ש' ליברמן, ספרי זוטא, ניו יורק תשכ"ח. 30

עיין להלן בפרק הסמוך בערכים המתאימים (24, 13). 31

קטעים מ'מדרש חסרות ויתרות' – בתי מדרשות, א, תרנ"ג; שם, ג, תרנ"ה: 'אותיות דרבי עקיבא' – שם, ב, תרנ"ד; 'ברייתא דמזלות' – אוצר מדרשים כתבי-יד, א, ירושלים תרע"ג. כתבי-יד שני של 'אותיות דרבי עקיבא' מן הגניזה נזכר על-ידי הרב ורטהיימר בהוספות שבמהדורה השנייה של בתי מדרשות, עיין שם, ב, ירושלים תשט"ו, עמ' שלט. 32

לגבי 'ברייתא דמזלות', שברשימה זו, נראה בעליל שאינה זהה עם ברייתא דמזלות שפרסם הרב ורטהיימר, עיין להלן, פרק ג, ערך 34. 33

ג. קצת הערות לערכי הרשימה

להלן אנו רושמים הערות מספר לרשימת הספרים הנ"ל, בעיקר לחיבורים שבתחום התלמוד והמדרש. הערות אלו משמשות השלמות להערותיו של י' מאן לאותם הערכים.³⁴

4. ח שוכי בגדים – פירוש הגאונים לטהרות, השווה י"נ אפשטיין, 'תשלום

פירוש הגאונים לטהרות', תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 71, 90.

4א. רבי אושעיה רבה – הכוונה כמובן למדרש בראשית רבה, השווה מהדורת

טהעאדאר-אלבק, עמ' 1. התיבה 'רבה' נמצאת גם בשריד הגניזה של מדרש זה, עיין

במילואים למהדורה הנ"ל, עמ' 146 וכן במנחת יהודה לעמ' 1 ובמבוא, סוף עמ' 93. ועיין

היטב בהקדמת ר' אלעזר מוורמייזא לס' הרוקח.

8א. שאילתא – עותק נוסף של שאילתות דרב אחאי גאון, השווה מספר 6.

13. כתאב מכלה – מרישום זה אנו למדים שהספרי זוטא פתח בויקרא ה: א.³⁵

ידיעה זו תואמת את דברי הראשונים המכנים את מדרשנו 'וישלחו זוטא' וכדומה³⁶ על-פי

התחלתו, ומאשרת את שחזורו של רח"ש הורוביץ, עיין במהדורתו, עמ' 227.

השימוש בכינוי 'מכלה' למדרש הלכה לספר במדבר מזכיר את הבאותיו של הרמב"ם

בספר המצוות, שציין לקטעים מספרי זוטא כנובעים מ'מכילתא'.³⁷ השווה גם רי"ן

אפשטיין, 'מכילתא וספרי בספרי הרמב"ם', תרביץ, ו (תרצ"ה), עמ' 352-353 [=ספר

הרמב"ם, עמ' 108-109].

רגליים לדבר ש'מכלה' זו לבמדבר כללה גם מדרש הלכה לדברים, שכן נהגו לצרף את

המדרשים לשני חומשים אלה יחדיו, עיין היטב במבוא לתלמוד המיוחס לר"ש הנגיד,

ד"ה: 'והברייתא', ובערוך ערך 'ספר' ב (ערוך השלם, ו, דף קיב ע"א): 'ספרי הוא

וישלחו, שהן שני חומשין'.

15. לעולם ה'... תני בשם רב אליעזר – השווה ד' מנדלבוים, פסיקתא

דרב כהנא, ניו יורק תשכ"ב, א, מבוא, עמ' טז-יז; הקדמה לכרך ב, עמ' ה; א' גולדברג,

קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 72, הערה 5; ש' אברמסון, רב נסים גאון – חמשה

ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 201.

19. וידבר י' – השווה מהרי"ן אפשטיין, תרביץ, שם, עמ' 353, הערה 1 [=ספר

הרמב"ם, עמ' 109].

34. מאן, שם, עמ' 663-668. ראה את רשימת הערכים בנספח א.

35. אצל מאן בטעות. ותיקן את עצמו בעמ' 669, הערה 92.

36. השווה צונץ-אלבק, הדרשות בישראל², עמ' 243, הערה 50.

37. 'מכלה': שימוש דומה רווח בשאר רשימות הספרים מן הגניזה. עיין אצל מאן, שם, עמ' 652,

שורה 16, ובהערות שבעמוד 668 וכן ב' 11, no. 181, p. 181, REJ. LXXII (1921), את

הבאותיו של הרמב"ם אספו רד"צ הופמן, (השווה א"ז רבינוביץ, מסילות לתורת התנאים, תל

אביב תרפ"ח, עמ' 60-61) ורי"ן אפשטיין (תרביץ, ו [תרצ"ה], עמ' 368-370 [=ספר

הרמב"ם, עמ' 124-126]).

21. ברכות תלמוד - עיין להלן, מספר 26.
22. זה הוא שאמר הכתוב אז ידלג כאיל פסח - עיין בהוספות והשלמות של הגר"ש ליברמן לדברים רבה², עמ' 133, ד"ה: עמ' V, שורה 2 מלמטה.
24. רב שמעון - עיין עוד רי"ן אפשטיין, 'מכילתא דסניא', תרביץ, ג (תרצ"ב), עמ' 377-379; מכילתא דרשב"י מהד' אפשטיין-מלמד, מבוא עמ' יד; שם, עמ' 1, ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 83, הערה 9.
25. ערב פסחים - השווה אברמסון, שם, עמ' 50, הערה 6. ועיין כעת גב"ע צרפתי, 'ערב פסחים', לשוננו, מא (תשל"ז), עמ' 21-28.
- ייתכן שהספר 'הגדול' עליו מדובר כאן לא כלל את פרק ערבי פסחים בלבד, שהוא פרק גדול יחסית, אלא אף את חלקו השני של מסכת פסחים, שכן בימי הגאונים והראשונים היתה חלוקתה של מסכת זו לפי הסדר דלהלן: פרקים א-ד, פרק י, פרקים ה-ט; השווה ח' אלבק, סדר מועד, עמ' 140; י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 13.³⁸
26. שביעית כתוב ששת ימים - מכותרת זו נראה בעליל שלא קדמו משניות או אפילו פיסקות מן המשנה לטקסט הירושלמי בכתב-יד קדומים; השווה דבריו של רי"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 934-935.³⁹
- דומה שבאמצעות שני הערכים מן הירושלמי שברשימת ספרים זו (השווה מספר 21), ושתי כותרות משרידי הירושלמי מן הגניזה,⁴⁰ ניתן לעקוב אחר התפתחות דרכם של המעתיקים, ובתהליך שילובן של פיסקות מתוך המשנה לכתב-היד של הירושלמי, כדלהלן (ההדגשות שלנו):

שביעית כתוב⁴¹ ששת ימים תעשה מעשיך (מספר 26)

ברכות תלמוד אנו תניננה⁴² משעה שהכהנים (מספר 21)

38. ושם על-ידי הכרת תופעה זו ניתן להסביר את היעדרו של פרק ה (= ערבי פסחים?), וכינויו של 'תמיד נשחט' כ'פירקא ו' בשריד הגניזה של ירושלמי פסחים שבאוסף אדלר; השווה ל' גינצבורג, גנוי שעכטער, א, עמ' 444-445. בדברי הקדמתו (שם, עמ' 430), חשב גינצבורג את הכותרת 'פירקא ו' לטעות. אם נכון ההסבר דלעיל, אזי נמצאנו למדים שגם לגבי הירושלמי היתה קיימת התופעה של הקדמת פרק י והפרכתו לפרק ה.
39. תודתי נתונה לפרופ' י' זוסמן שפתח לי תחילה בסוגיה זו.
40. הכותרות שבראשי המסכתות הובאו על-ידי מהר"ן אפשטיין, שם, עמ' 935.
41. כפי הנראה צריך לומר 'כתיב'. השווה להלן הערה 63.
42. בדפוס ונציה: 'אנן תנינן' ובשריד הגניזה (עיין להלן): 'אנן תנינן'. אם כי הרגיל לפנינו בירושלמי הוא 'אנן תנינן' (השווה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 30 ואילך), כלום ניתן ללמוד מכאן שהיתה לפנינו גירסה אחרת; וצריך עיון גדול.

ביצה שנולדה ביו' טוב וג' 43

מה טעמון דבית שמי מוכנת היא על גבי אמה מה (שרידי הירושלמי, עמ' 154)

בשם י"י נעשה ונצליח. ברכות תלמוד

מאמתי קורים את שמע בערבים. אנו תנינין⁴⁴ משעה שהכהנים

(שרידי הירושלמי, עמ' 1).

על מנת להעריך תופעה זו כראוי. כדאי לשים לב לכך שכתב-היד האחרון (TS F 17, fol. 50), נכתב על-ידי רב יוסף בן יעקב הבבלי 'ראש הסדר'⁴⁵ שחי במאה השתים-עשרה.

על-כּל-פנים, חשוב להדגיש שהשלים הקדומים של העתקת ראשי המסכתות (בלי פיסקות מן המשנה ובלי איחולי הסופר), נשתמרו דווקא ברשימת ספרים זו, ושהדוגמאות המובאות מ'שרידי הירושלמי' משקפות התפתחויות יותר מאוחרות.⁴⁶

29. ר' תנחום בר חנילאי פתח – כך אמנם התחלתו של מדרש ויקרא רבה (בלי הכתוב 'ויקרא אל משה!'). ועיין במהדורת מרגליות, עמ' א, ובחילופי הנוסחאות שם מכתבי-יד בגל. ברם, ההמשך 'אמר ר' תנחום [בר חנילאי?]' נמצא רק קרוב לסוף הפתיחה, עיין שם, עמ' ה, שורות 4–5. נשאלת, אפוא, השאלה, האם לפנינו קיצור של מדרש ויקרא רבה,⁴⁷ או גירסה בלתי ידועה ממדרש זה? וצריך עיון גדול!

32. ילמדנו רבנו ה' בחכמה יסד ארץ – ספר זה הוא מדרש תנחומא הנדפס, שכן זוהי פתיחתו של התנחומא דפוס ראשון (קושטא ר"פ), וכן הוא בשריד הגניזה שבמוזיאון הבריטי (Or. 5559 fol. 21)⁴⁸ שהוא התחלת מדרש תנחומא הנדפס,⁴⁹

43 מן הצילום של קטע זה (TS F 17, fol. 34) נראה בעליל ששורה זו נכתבה על-ידי יד אחרת. לפנינו, אפוא, עדות חשובה לדרך שילובן של פיסקות מן המשנה לתוך כתב-היד של הירושלמי. ברם, כדאי לציין שבהמשך קטע זה מובאות פיסקות מן המשנה בגוף כתב-היד. עיין ב'שרידי הירושלמי', עמ' 160, שורה 12; 167, שורה 12; 168, שורה 9; 169, שורה 19; 171, שורה 9; 172, שורה 20; 302, שורה 14; 303, שורה 24; 304, שורה 9; 305, שורה 23.

44 אצל מהר"ן אפשטיין, שם (לעיל, הע' 40) הועתק: 'תנינן'.

45 השווה A. Scheiber, *JJS*, XXII (1971), pp. 68–69.

46 לא כללנו בסקירתנו את הכותרת למסכת 'משקים' (שרידי הירושלמי, עמ' 185), הואיל ולא נראית בה זיקה ישירה לכותרות דלעיל. ברם, נראה לשער שהיא משקפת את המעבר בין שלב ב (מספר 21) לשלב ג (שרידי הירושלמי, עמ' 154).

47 ונעיר דרך אגב על טופס אחד של מדרש זה (גנוזי קאופמן, קטעים 14–15), המכיל קיצורים מו"ר. טופס זה לא נוצל על-ידי מרגליות במהדורתו, ואף לא נזכר במבואו.

48 עיין א' מרמורשטיין, 'מדרש אבכיר', דביר, א (תרפ"ג), הוספה ב, עמ' 143–144.

49 ולא 'התחלת ספר ילמדנו' כפי שסבר מרמורשטיין, שם, על הוספה שבעמ' 144, שורות

ובקטע התנחומא שבכתב־יד א של משנת ר' אליעזר, השווה ההוספה לפרק יב שבמהדורת ענעלאו, עמ' 235. בדפוס מנטובה שכ"ג תוקן ל'זה שאמר הכתוב! על תחילתו של מדרש תנחומא הנדפס ועל התיקון של מדפיס דפוס מנטובה כבר העירו ש' בובר, מכוא לתנחומא, עמ' 120, וצונץ־אלבק, הדרשות בישראל² עמ' 115.

לעניין הכתיב 'ה'קדש ב'ה' עיין חיבורו של *Der Heilige* (ה'קב'ה), Sh. Esh, *(Er sie Gepriesen)*, Leiden 1957, ובמיוחד בעמ' 55 – 76, שם. הכתיב שלפנינו תומך בשיטת המחבר ז"ל, שלפיה הכינוי המקורי לה' היה 'ה'קודש ב'ה'.

34. שנים עשר מזלות – על־אף הדמיון שבין פתיחת ספר זה ותחילת הברייתא דמזלות שהוציא לאור הרב ש"א ורטהיימר,⁵⁰ נראה לומר שלפנינו שני חיבורים שונים בעניין המזלות. בה בשעה שבברייתא דמזלות לא נזכר שמו של חכם כלשהו, החיבור שברשימה זו פתח בשמו של האמורא ר' שמעון בן לקיש (מיוחס לו?). אפילו מן המעט ששרד, ניכרים הבדלי סגנון ותוכן,⁵¹ וחבל על דאבדו!

ברם, על־פי דבריו של ר' אברהם ב"ר עזריאל בספר ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, א, עמ' 278, נראה לשער שהספר שלפנינו הוא החיבור 'ארבעים ותשע מידות' שעסק בעיקרו בעניינים מתמטיים, ואין כאן מקום להאריך.

38. אל שטרות וכתובות – כך הוא בכתב־היד! מאן קרא כאן 'וכתובות' והציע להגיה 'וכתובות'. אך לאור הגירסה שלפנינו ייתכן שיש להגיה 'וכריתות' (=גיטין)! על־כ־לפנים, נראה שלפנינו התחלתו של טופס שטר אירוסין או גט אשה.⁵²

39. פרקי תשעה באב – עיין להלן, פרק ד.

54. וג' אפראק – שמא הכוונה למסכת הוריות (ג פרקים), או מסכת תמיד (גמרא לפרקים א־בד)?

61. אלפאט משנה – השווה רי"ן אפשטיין, תרביץ, טז (תש"ה), עמ' 87.

65. פרקים דרב אליעזר – שם החיבור 'פרקים דר' אליעזר' נמצא בסדר

13-14, עיין א"א אורבך, 'שרידי תנחומא־ילמדנו', קבץ על יד, ו (טז), תשכ"ו, עמ' 8. יוצא, אפוא, שכמעט כל מה שיש בכתב־היד שהדפיס מרמורשטיין כהתחלתו של 'מדרש ילמדנו' נמצא בתנחומא הנדפס! אף מאן כותב בהערותו לרשימת הספרים שלפנינו 'מדרש ילמדנו', ונראה שסמך על מסקנותיהם של מרמורשטיין ור"א גרינהוט, 'לקוטים ממדרש ילמדנו לבראשית', ספר הלקוטים ו:א (תרס"ג), דף ב ע"א.

50. אוצר מדרשים כתב־יד, א, תרע"ג; בתי מדרשות², ב, עמ' יב ואילך. לכל ענייניו של חיבור זה עיין גב"ע צרפתי, 'מכוא לברייתא דמזלות', בר־אילן, ג (תשכ"ה), עמ' 56-82.

51. ומן הראוי להראות מקום לדבריו של ריש לקיש (אמנם בכתב־יד פריס: 'אמר ר' אלעזר א"ר הושעיא, וביל"ש ישעיה, רמו תע: ר' אלעזר') שבברכות לב ע"ב: '... אמר לה הקב"ה בתי י"ב מזלות בראתי ברקיע (בהגדות התלמוד: בעולמי) ועל כל מזל ומזל בראתי לו שלשים חיל, ועל כל חיל וחיל...'. סביר להניח שהמשך המאמר שבחיבור על המזלות משקף את המשך הדרשה שבגמרא הנ"ל.

52. השווה ספר השטרות לר"י הברצלוני, ברלין תרנ"ת, עמ' 10, 55.

רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, עמ' פג, לט: 4 בחילופי הנוסחאות מכתב-יד ז, ובכתביהם של חכמי אשכנז, כגון: מחזור ויטרי סימן קנא, מהדורת הורוויץ, עמ' 117; לקוטים מספרי דבי רש"י, מהדורת אורבך, ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' שנא; 53; ספר חסידים, מהדורת וויסטיניצקי, סימן תתרכ, עמ' 256; תתתרעג, עמ' 454; יחסי תנאים ואמוראים, א, מהדורת מימון, עמ' רמ (ערך חזאל); עמ' תכט (ערך חנינא איש כפר הינו); 54; הקדמת הרוקח (עיין להלן בסמוך); ספר האסופות, מהדורת דזובאס, מבוא, עמ' כט; תוספות הרא"ש לסוטה י ע"א, מהדורת ליפשיץ, עמ' כד. 55; עיין גם שבלי הלקט לר' צדקיה ב"ר אברהם סימן ט, מהדורת מירסקי, עמ' 159–160 ועוד; ערוגת הבשם לר' אברהם ב"ר עזריאל א, עמ' 177, 241, 266, 268; ב, עמ' 128, 174, 183 ועוד. 'פרקים דר' אליעזר' גם בראבי"ה סימן תקמב, מהדורת אפטוביצר, ב, עמ' 239. ברם אין גירסה זו מצויה בשאר המקומות שנמנו במבוא שם, עמ' 282.

חשיבות רבה נודעת לתחילתו של המדרש פרקי דר' אליעזר כפי שהיא רשומה לפנינו. על-ידי רישום זה נמצא לו חבר לר' אלעזר מוורמייזא שכתב בהקדמתו לספר הרוקח: 'פרקים דרבי אליעזר מתחילין מי ימלל גבורת ה' כמה (=כמו) אליעזר בן הורקנוס'. 56; אמור מעתה שלפנינו עדות קדומה ששני הפרקים הראשונים של פרקי דר' אליעזר במהדורות המודפסות הם תוספת מאוחרת. מסקנה חשובה זו נעלמה מעיניהם של צונץ ואלבק, 57; אך כבר נמצאו לה סימוכין בכתב-יד אחדים. 58.

74. כתאב שחיתת חולין – קרוב לוודאי שלפנינו מסכת חולין עצמה ולא פירוש המסכת כדעת מאן. כך נראה לדייק מן הכותרת 'שחיתת חולין', ומן הציון 'סליק פיר' (=סליק פירקא!). 59.

סיכמו של דבר – על אף חוסר ידיעותיו של מחבר הרשימה, יש מה ללמוד מתוכן רישומיו ומגירסאות התחלות הספרים שהנציח ברשימתו.

53 אמנם בסידור רש"י מהדורת בובר, עמ' 262: ובפרקי דר"א בן הורקנוס.

54 אמנם עיין שם, עמ' שלב.

55 בתוספות איוורא, שם, עמ' כו: 'פרקי ר' אליעזר'.

56 תשצ"ו בגימטריה, השווה צונץ-אלבק, הדרשות בישראל², עמ' 420, הערה 28.

57 שם.

58 השווה: G. Friedlander, *Pirke de Rabbi Eliezer*, London 1916, Introduction, p. XVI.

59 ככל הנראה, המסכת שלפנינו פתחה בגמרא שבריש פרק א (ולא מתחילת פרק ב, כדעת מאן).

עובדה- היא שבכתב-יד קדומים של התלמוד, מצייין המונח 'סליק פירקא' (באותיות

גדולות), את סיומן של המשניות שבראש הפרק, השווה מסכת כריתות, הוצאת שכתר-סינגר,

קיימבריג' תרנ"ה, עמ' 11, שורה 19; עמ' 16, שורה 30; פקסימיליה של כתב-יד פלורנץ,

ירושלים תשל"ב (במיוחד בכרכים II-III); מסכת עבודה זרה – כתב יד בית המדרש לרבנים

בניו יורק, ניו יורק תשי"ז (פרקים א-ג), ובמבוא של ש' אברמסון, שם, עמ' VIII, ובהערה 2,

שם: S. Schechter, *JQR*, IX (1897), pp. 119-120.

ד. לזיהויו של הספר 'פרקי תשעה באב'

כתאב פרקי תשעה באב: כתב מזמור לאסף
אלקים באו גוים (מספר 39).

ספר הקרוי 'פרקי תשעה באב' אינו ידוע ממקום אחר. יעקב מאן⁶⁰ הניח שמדובר כאן במעין מדרש ליום הצום שפתח בדרשה על תהלים עט: א. בהיעדר נתונים נוספים, העלה את ההשערה שמדרש זה כלל קטע מסדר אליהו רבה פרק ל, מהדורת איש-שלום, עמ' 147 ואילך, הואיל וגם שם נדרש 'מזמור לאסף'.

ברם, אין כלל צורך לשער השערות. הספר 'פרקי תשעה באב' שנחשב היה לאבוד, הגיע לידינו וניתן להצביע עליו באצבע. אמנם לא ידוע על טופס מספר זה בספריית העולם, אך עותקים שלמים ממנו נשתמרו בידי עולי תימן.⁶¹ אצל יהדות תימן מכונה הספר 'מדרש איכה', אך פתיחתו מעידה עליו שהוא זהה עם הספר הקדמון 'פרקי תשעה באב': 'מזמור לאסף אלקים באו גוים בנחלתך...'⁶² חסרה כאן לשון הפתיחה 'כתיב',⁶³ אמנם סביר להניח שתיבה זו הושמטה במרוצת הזמן.

תצלום של הדף הראשון של חיבור זה מתוך תכלאל 'פעמון זהב' שבספריית מכון בן-צבי בירושלים פורסם על-ידי 'י טובי כעטיפה למחברתו' 'על התלמוד בתימן'.⁶⁴ בנספח לאותה מחברת אף ההדיר קטע מספר זה.⁶⁵ לדעתו, זהו 'מדרש תימני לאיכה שככל הנראה הוא מדרש מאוחר למדי אלא נשתמרו בו יסודות קדומים'.⁶⁶ ברם, יש בהימצאו של חיבור זה ברשימה של כתבים קדומים אשר כולם מימי חז"ל והגאונים להוציא מכלל המסקנה שלפנינו 'מדרש תימני'. קרוב לוודאי שזהו חיבור מימי הגאונים, וזאת על סמך ידיעותינו בדבר שאר הספרים שברשימה.

הספר 'פרקי תשעה באב' מורכב מלקט מקורות מדרשיים ואגדיים על נושא החורבן והצרות שבאו על עם ישראל, וביניהם כלולים: קטעים ממדרש שוחר טוב עט: ג-ה, מהדורת בובר, עמ' 360-361 (בשינויים); מסכת גיטין, פרק הניזקין נה ע"ב-נח ע"א;

60 בספרו הנזכר, עמ' 665, הערה 39.

61 שני עותקים מצויים בידי מר י"ל נחום העומד בראש מפעל חשיפת 'גנוי תימן' בישראל, חולון. תודתנו נתונה למר נחום על הרשות לעיין ולהעתיק מכתב-יד אלה, וכן על הכנת תצלומים מתוכם. עותקים נוספים נזכרים במחברתו של 'י טובי, עיין להלן.

62 הנוסח הועתק מכתב-יד שברשות המפעל הני"ל, והוא מכונה על-ידנו: כתב-יד ב.

63 ברשימת הספרים שלפנינו: 'כתב' וכפי הנראה צריך להיות: כתיב, השווה מספר 26 ברשימת הספרים, ולעיל הערה 41, וצריך עיון. לשון ההצעה 'כתיב' מופיעה להלן כפתיחה לדרשות חדשות בכתב-יד תימן (י ע"ב, בכתב-יד ב). על השימוש במונח זה כתבתי במאמרי 'דרשות חדשות לתשעה באב' (עיין להלן), מבוא, הערה 4.

64 תל אביב תשל"ג. בתצלום חסרה התיבה 'מזמור' המופיעה בכתב-היד באותיות גדולות. תודתנו נתונה למר יוסף טובי ולמכון בן-צבי על הכנת התצלום של כתב-יד מכון בן-צבי.

65 אגדת קמצא ובר קמצא (גיטין נה ע"ב - נו ע"א), שם, עמ' לה-לו.

66 שם, עמ' יח.

רשימת הימים שמתענים בהם; חלקים גדולים ממדרש איכה רבתי ודרשות בלתי ידועות למגילת איכה. על תוכנו המפורט של חיבור זה ועל משמעותו אנו עתידים לדון בעזרת השם, במאמר נפרד.

בעקבות התיאור דלעיל, ניתן לזהות את ילקוטי המקורות לתשעה באב שבכתבי־יד תימניים שהובאו לספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, כנובעים מן הספר הקדום 'פרקי תשעה באב'.⁶⁷

כאמור, חיבור זה נרשם ברשימת ספרים מן הגניזה ומן הראוי היה שיימצא זכר ממנו בין שרידיה. ואמנם כן – בעזרת הטופס השלם שנשתמר בידי עולי תימן, הצלחתי לזהות קטע אחד (TS C 1, fol. 52) הכולל דרשות בלתי ידועות למגילת איכה. דרשות אלו, שחסרונותיהן הושלמו על־ידי אחת ההעתקות התימניות, עומדות להתפרסם על־ידי במאמר ההולך ונדפס בספר הזכרון לשמואל בלקין ז"ל.

הנה כי כן הוא! שוב נתאמתו דבריו של הר"ש אסף: 'גנזי תימן משלימים איפוא את גנזי מצרים ומעשירים את ידיעתנו בתולדות ספרותנו'.⁶⁸

נספח א

ערכים נבחרים מ־TS LOAN 149

על מנת להקל על המעיין, אנו רושמים להלן את הערכים שנידונו לעיל בפרק ג, ⁶⁹ וכן אלה שיש התייחסות אליהם בהערות. ההעתקה נעשתה על־פי תצלום של המקור. בכמה מקומות שונה קריאתנו מזו של 'מאן, שלא תמיד דייק בטקסט שלפניו'.⁷⁰ מספרי הערכים זהים עם המספרים שבמהדורת מאן. שני ערכים שנשמטו מהעתקתו סומנו על־ידי תוספת האות 'א' (מספרים א4 ו־א8), וכן הוא לגבי שני הערכים הזהים שמאן כללם יחד (מספרים 61, 61א).

67 עיין בתיאורו של A. Marx, 'A New Collection of Manuscripts', *PAAJR*, IV (1933), pp. 143-144

68 ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' רצד.

69 הללו סומנו בכוכב: *

70 תודתנו נתונה להנהלת הספרייה האוניברסיטאית בקיימברידג' ולד"ר ש"ק רייף, מנהל האוסף על שם טיילור־שכטר, על הספקת התצלומים ועל מתן הרשות לפרסם מאוצרותיהם. [מעתיק הרשימה עשה את מלאכתו ברשלנות, ולא כתב את אותיותיו בצורה ברורה. משום כך נפלו כמה טעויות במהדורתו של מאן גם בערכים הערביים. כך, למשל, בערך 47, במקום 'כתאב בעיף', צריך להיות: 'כתאב כשף'; בערך 59, כתאב אלכשף לא נתחבר על־ידי 'בן מומר', אלא על־ידי 'בן מוס'; ובערך 64, מבשר, בעל ההשגות על רב סעדיה גאון, אינו נקרא 'בן עשבה', אלא 'בן ענאבה'. העורך.]

2. דפתר אבתדאה על שמך רחמנא אגדה דשמואל. עת לעשות ליי הפרו תורתך
- 4°. כתאב אבתדאה חשוכי בגדים יריד בה מן ומא בהם כארגת מן אלנגאסה
- 44°. [כ]תאב [א]בתדאה רבי הושעיה רבה פתח [וא]היה אצלו אמון
5. [כ]תאב אבתדאה השותפין שריצו לעשות מהיצ בחצר בנוין
6. כתאב אבתדאה (שאילתא) בראשית שאילתא ד[מח]ייבין בית ישראל למינח ביומא דשבתא
8. [כתאב א]בתדאה בשם שומע לחשים [נ]תחיל⁷¹ סדר קדשים: כל הזבחים שניזבחו
- 84°. דפתר אכר בראשית שאילתא דמחייבין בית ישראל
9. דפתר פי ורק דמשקי משנה פיה מן אול אלמשנה אלי סליק מסכתא דברכות [ו]הוא תשעה פרקא
11. דפתר אבתדאה ואלה שמות בני ישראל זה שאמר הכתוב כשמך אלהים וג' מלך בשר ודם
12. כתאב תרגמתה פרוש סדר טהורות ואבתדאה וחשוכי בגדים פירושן
- 13°. כתאב מכלה ואבתדאה לפי שנאמר בכל קדש לא תגע אף במעשר
- 15°. כתאב אבתדאה לעולם י' דברך נצב בש' תני בשם רב אליעזר בעשרים וחמשה באלול נברא העולם
- 19°. כתאב אבתדאה וידבר י' אל משה במדבר סיני וג' מה ראה הדבר הזה להכתב באי זה יום באי זה חדש
20. כתאב אבתדאה יציאות השבת שתיים שהן ארבע בפנים ושתיים
- 21°. [ג]ו[ז]ן פיה ברכות תלמוד ואבתדאה אנו תינינה משעה שהכהנים
- 22°. כתאב אבתדאה אגדה דאלה הדברים אלה הדברים זה הוא שאמר הכתוב אז ידלג כאיל פסח וג' מי היה זה משה
- 24°. כתאב אבתדאה ומשה היה רעה וג' וירא מלאך י' אליו בלבת אש רב שמעון
- 25°. כתאב כביר אבתדאה ערב פסחים סמך למנחה לא יאכל אדם
- 26°. כתאב אבתדאה שביעית⁷² כתוב ששת ימים תעשה מעשיך
27. כתאב תורת כהנים ואבתדאה רב ישמעאל אומר משל[ו]ש עשרה מדות
- 29°. כתאב אבתדאה ר' תנחום בר חנילאי פתח ברכו י' מלאכיו אמר ר' תנחום
- 32°. כתאב אבתדאה בראשית ברא אלים ילמדינו רבינו י' בחכמה יסד ארץ כשברא הקדש ב' את עולמו
33. כתאב אבתדאה חמש עשרה נשים פוטרות וצרותיהן וצרות צרותיהן
- 34°. כת[א]ב אבתדאה רחמנא סייען אמ' רב שמעון בן לקיש שנים עשר מזלות ברא הק' ב' בעולמו וכל מזל

71 השווה להלן, מספר 43.

72 אחרי תיבה זו אות מחוקה. ייתכן וזוהי 'ת'.

36. כתאב אבתדאה ביצה שנ[ול]דה ביום בית שמאי אומר תאכל וביה הליל אומ' לא תאכל
- 38°. כתאב נסך אלשטרות וכרותות ואבתדאה בכך וכך בשבת בכך וכך לחדש
- 39°. כתאב פרקי תשעה באב: כתב מזמור לאסף אלהים באו גוים
40. כתאב אבתדאה השליחה בין בראיה חוץ מחרש שוטה וקטן וטומטוה⁷³
43. מצחף אבתדאה בשם אל שוכן מעונה נתחיל בסדר החמישי תוספת המשנה
44. כתאב אכר אבתדאה יציאות השבת שתיים שהן⁷⁴ ארבע בפנים ושתיים שהן ארבע בחוץ: שאלנו בתלמוד על
49. גזו לטיף בגלד אחמר חסירות ויתרות ואבתדאה ברוך יי' לעולם. אל נצב על הסלם
52. כתאב אגדת משלי: משלי שלמה בן דויד מלך ישראל. רב תנחום ב' הטלאי⁷⁵
53. כתאב אכר אבתדאה חמש עשרה נשים פטרות
- 54°. כתאב תרגמתה מסכת יומא ומסכת עבדה זרה וג' אפראק ואבתדאה אמר להן הממונה צאו וראו
55. כתאב אכר משנה פיה מאמתי קורין אלי חסלת מסכת ברכות
58. כתאב סדר קדשים
- 61°. גזו פיה אלפאט משנה וגירה א
- 61א. גזו אכר אלפאט משנה וגירה
- 65°. פרקים דרב אליעזר: ואבתדאה רב אליעזר בן הרקנוס פתח מי ימלל:
69. גזו פיה אותיות רב עקיבה ואבתדאה אמר ר⁷⁶ עקיבה אילו עשרים ושתיים איתות שבהן נתנה כל התורה כולה לשבטי ישראל
72. כתאב הלכות פסוקות דסדר מועד הלכת שבת: תנו רבנן לדעת כי אני יי' מלך:
- 74°. כתאב שחיטת חולין ואבתדאה סליק פיר' הכל שוחטין ושחיטתן כשרה
81. גזו לטיף אבתדאה עת לעשות ליי' הפרו תורתך תני בשם ר' נתן מסרס את המקרא הפרו תורתך

73. אין ספק שלפני הסופר היה כתוב: 'הכול חייביו... וטומטום' והשתבש בהעתקתו. במהדורת מאן אין זכר לשיבושים אלה.
74. הסופר כתב תחילה 'הן' והגיה ל'ש'.
75. כך נראה לקרוא בכתב-היד, אך ייתכן שצריך להיות: 'הנולא' (וכך העתיק מאן). בין כך ובין כך, נראה שלפנינו נוסח משובש מן הכתיב המקובל: 'חנילאי', השווה מספר 29.
76. הרי"ש תלויה בין השיטין.

נספח ב מפתח החיבורים⁷⁷

<p>4. ירושלמי ברכות (21) שביעית (26)</p> <p>5. מדרש הלכה מכילתא דרשב"י (24) תורת כהנים (27) ספרי זוטא (13) מדרש לדברים (?) (13)</p> <p>6. מדרשי אגדה בראשית רבה (א4)⁷⁹ תנחומא בראשית (32) תנחומא שמות (11) ויקרא רבה (29) ילמדנו (?) לבמדבר (19) תנחומא (?) לדברים (22) מדרש שמואל (2) (81) מדרש משלי (52) פסיקתא דרב כהנא (15) פרקי דר' אליעזר (65)</p> <p>7. מדרשים קטנים מדרש חסרות ויתרות (49) אותיות דר' עקיבא נו"ב (69)</p>	<p>א. ספרות חז"ל 1. משנה ברכות (9) (55) (?) שבת (20) (?) עירובין (35) (?) ביצה (36) (?) מגילה (56) (?) חגיגה (40) (?) יבמות (33) (53) (?) בבא בתרא (5) סדר קדשים (8) (58)</p> <p>2. תוספתא זרעים (16) סנהדרין (45) קדשים (43)</p> <p>3. בבלי⁷⁸ (?) ברכות פרק ח (18) (?) פסחים פרק י (25) יומא (54) נדרים (57) נזיר (57) קידושין (57) עבודה זרה (54) (?) ג' פרקים (54) חולין (74)</p>
<p>77 חיבורים שיש לגביהם ספק, נרשמו בסימן שאלה (?). עיין בהערותינו לערכים השונים, לעיל פרק ג', ובהערותיו של מאן.</p> <p>78 עיין גם לעיל, סעיף 1 – משנה.</p> <p>79 קרוב לוודאי שבאוסף המקורי צורף מדרש זה למדרשי ההלכה שבסעיף 5. עיין לעיל, פרק ב ובמקורות שהובאו בהערה 28.</p>	<p>927</p>

- ב. ספרות הגאונים
8. פרשנות המקרא
תפסיר לך לך (80)
תפסיר חיי שרה (48)
תפסיר בראשית חלק ב (66)
(73)
תפסיר ויקרא (67)
תפסיר אחרי מות (77)
תפסיר דברים חלק ב (31)
תפסיר וזאת הברכה לר' אהרן
הכהן בן יוסף (28)
תפסיר תהלות (7)
תפסיר משלי (17)
תפסיר משלי לרב סעדיה
גאון (71)
תפסיר דניאל (14)
9. פרשנות תורה שבעל-פה
פירוש מלות המשנה (61)
(א61)
פירוש הגאונים לטהרות (4)
(12)
פירושי שמועות . קשות:
ברכות (30)
פירוש שבת (44)
פירוש ע"ז (?) (76)
10. חיבורי הלכה
שאלות (6) (א8)
הלכות גדולות (68)
הלכות פסוקות סדר מועד
(=ה"ג?) (72)
הלכות שחיטה (ערבית) (78)
11. רב סעדיה גאון
סידור רס"ג (51)
- האמונות והדעות (3)
פרשנות המקרא – עיין לעיל,
סעיף 8
12. רב שמואל בן חפני
אחכאם אלאמלאך (23)
כתאב אלביוע (46)
אחכאם אלזוגיה (50)
כתאב אלעדד (41)
כתאב אלשוט (41)
13. רב שרירא גאון
שאלות אנשי קירואן (1)
14. רב האי גאון
משפטי שבועות (70)
15. שונות
השגות רב מבשר הלוי (64)
כתאב כשף (47)
כתאב אלכשף לאברהם אלצירפי
חלק ב (59)
קונטרס בעניין התפילה
וחובותיה (60)
(?) קביעת המועדים (62)
טופסי שטרות (38)
- ג. חיבורים שונים
16. ארבעים ותשע מידות (?) (34)
פרקי תשעה באב (39)
ספר יצירה (75)
יוסיפון (79)
- ד. ספרות קראית
17. פתרון דברים לדניאל אלקומסי
(10)